

Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Makâle*'sinden minyatürlü iki sayfa (TIEM, nr. 1954 vr. 12*, 22*)

görülmüş, 510'da (1116) Herat'ta kalmış, bir yıl sonra Nişâbur'da fakir duruma düşmüş ve aynı yıl Tûs şehrinde Sultan Sencer'in emîrî'ş-şuarâsı Muizzî ile tanışıp şiirlerini kendisine takdim etmiştir; bu sebeple onun öğrencisi olarak gösterilir. 530 (1136) yılında Nişâbur'a dönerken Ömer Hayyâm'ın türbesini ziyaret etmiştir. *Çehâr Makâle*'nin üçüncü ve dördüncü makalesinin sonunda zikrettiği iki hikâye tıp ve astromi ilimlerinde maharetli olduğunu göstermektedir. Kırk beş yıl boyunca Gurlu Şensebânî hânedanının hizmetinde bulundu. *Çehâr Makâle*'yi de Gurlu Hükümdarı Şemseddin Muhammed'in yeğeni Ebû'l-Hasan Hüsameddin Ali adına yazdı. 547'de (1152) Gurlu ordusunun Herat civarında Sultan Sencer tarafından bozguna uğratılması üzerine kaçıp saklandığını söyleyen Arûzî'nin, eserini kaleme aldığı 551-552 (1156-1157) yıllarından sonraki hayatıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Nizâmî-i Arûzî birkaç mesnevi yazmışsa da günümüze ulaşan yegâne eseri *Çehâr Makâle*'dir. Saray için gerekli dört meslekle (kâtiplik, şairlik, münecimlik ve tabiplik) ilgili dört makalede bilgi verilen eser, VI. (XII.) yüzyıldaki İran ve Orta Asya saray hayatı ve dönemin bazı şairlerine dair en eski ve en önemli kaynaklardan biridir. Birçok neşri yapılan kitabın Muhammed Muîn tarafından yeni bir baskısı gerçekleştirilmiştir (Tahran 1334 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Avfî, *Lübâbü'l-elbâb* (nşr. Saîd Neffîsî), Tahran 1334 hş., I, 207-208; Devletşah, *Tezkire*, s. 60-61; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *Heft İklîm*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Kitâbfürûşî-yi Ali Ekber İlmî), II, 60-64; Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Mecma'u'l-fuşa-hâ*, Tahran 1295, I, 635; Browne, *LHP*, II, bk. İndeks; Rypka, *HIL*, s. 221-222; Safâ, *Edebiyyât*, II, 961-963; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 265-

266; Muhammedî, "Nizâmî-yi 'Arûzî", *Ferheng-nâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1380 hş., I, 935; H. Massé, "Nizâmî Arûzî", *IA*, IX, 327-328; a.mlf., "Nizâmî 'Arûzî Samarqandı", *EP* (İng.), VIII, 76.

YAKUP ŞAFAK

NİZÂMÎ-i GENCEVÎ

(نظامی گنجوی)

Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed (ö. 611/1214 [?])

Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu sayılan şair.

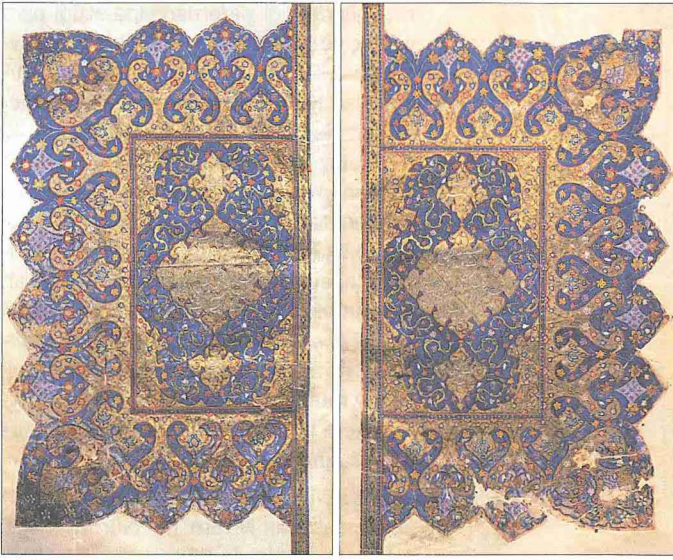
Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmediği gibi hayatı hakkında gerek tez-kirelerin verdiği bilgiler gerekse yapılan yeni araştırmalarda elde edilen sonuçlar yeterli değildir; son derece sınırlı da olsa hayatına dair en sağlıklı bilgiler kendi eserlerindeki bazı ifadelerle dayanmaktadır. Genel kanaat 535-540 (1141-1145) yılları arasında dünyaya geldiği yönündedir. UNESCO, 1141 tarihini esas kabul ederek şairin doğumunun 850. yılına rastlayan 1991 yılını Nizâmî yılı ilân etmiştir. Türk bir baba ile Kürt bir annenin çocuğu olup bazı kaynaklarda doğum yerinin Kum ve Tefreş olduğu belirtilirse de babasının Gence'ye gelip yerleştiği ve Nizâmî'nin orada doğduğu kabul edilmektedir. Gence'de iyi bir eğitim gördüğü, dil ve edebiyat yanında astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik okuduğu, mûsikîye ilgi duyduğu, Farsça ve Arapça'dan başka Pehlevîce, Süryânîce, İbrânîce, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrendiği anlaşılmaktadır.

Nizâmî, eğitim döneminden sonra resmî bir görev almayıp çevredeki devlet adamları

rına gönderdiği şiirlerden elde ettiği para ile geçindi. Kendileri için şiir yazdığı devlet adamları arasında Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul, Azerbaycan atabeglerinden Nusretüddin Cihan Pehlivan b. İldeniz, Kızlırsan, Nusretüddin Ebû Bekir b. Muhammed, Merâğa hâkimi Alâeddin Körpearslan, Erzincan Mengüçüklü hâkimi Melik Fahreddin Behram Şah ve Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Arslanşah bulunmaktadır. Bununla birlikte Nizâmî bir saray şairi olmayıp hükümdarlar, emîrler ve eşrafın yakın çevresinde bulunmak yerine mütevazı bir hayatı tercih etti, böylece hem halk ve yöneticiler hem de şairler tarafından saygı gördü.

Hâkânî-i Şîrvânî ve Evhadüddîn-i Enverî ile çağdaş olan Nizâmî'nin ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda 570-614 (1174-1217) yılları arasında çeşitli tarihler verilmektedir; kendisine atfedilen bir mezar taşının ona aidiyeti şüphelidir. Eserlerinin yazılış tarihlerinden hareketle onun altmış yaşlarında iken 597-611 (1201-1214) yılları arasında öldüğünü söylemek mümkündür. Kabri eski Gence şehrinde olup burada son zamanlarda Azerbaycan mimarisine göre bir anıtmezar yaptırılmıştır.

Nizâmî, Firdevsî'nin destansı şiir türünü zirveye taşımakla kalmamış, manzum aşk hikâyelerinin en büyük ustası unvanını kazanmış, Fars edebiyatında hamse türünün kuruculuğu pâyesini elde etmiştir. Fars edebiyatının dâhî şairi olarak tanınmasında onun konuları işleme tekniğindeki mahareti, anlatım gücü, yeni mânalar ve mazmunlar bulması, anlatımda estetiğe önem vermesi, güçlü tasvirleri, ruh tahlillerindeki derinlik, hayal gücündeki enginlik, üslûbundaki parlaklık ve kültür zenginliği rol oynamıştır. Olayları, kavramları ve duyguları ifade ederken edebî sanatlardan yararlanarak bunları zengin bir tablo içine yerleştirilmesi sebebiyle her beyti kendi içinde bir bütünlük ve güzellik arzeder. Ancak ilk defa kendisinin ortaya koyduğu kavram ve terkipler eserlerinin anlaşılmasını güçleştirdiğinden birçok beyti şerhe muhtaçtır. Nizâmî dindar bir kişiliğe sahip olup Bâtınlılığa şiddetle karşı çıkmış, şiirlerinde Ehl-i sünnet inancını dile getirmiş, Hz. Peygamber ve dört halife için övgüler yazmıştır. Bazı kaynaklarda Nizâmî'nin tari-kata intisap ettiği kaydedilmekte, ayrıca bir kısım şiirlerinde sûfiyâne bir hava görülmektedir; bununla birlikte onun mutasavvıf bir şair olmadığı söylenebilir. Firdevsî'den ve Senâî-i Gaznevî'den etkilenmiş, kendisi de Fars ve Türk edebiyatlarında birçok şaire örnek olmuştur. Bunlar ara-

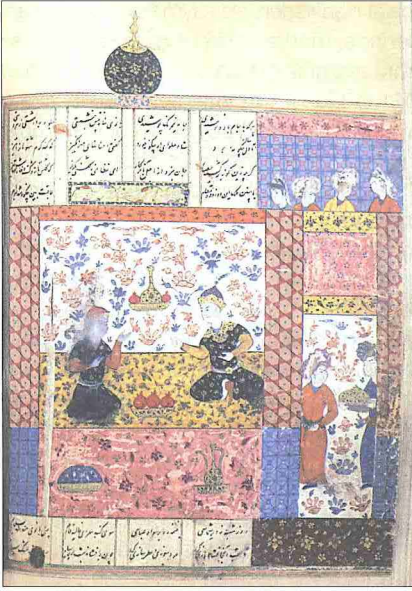
Nizâmî-
Gencevi'nin
Hamse'sinin
urvan
sayfaları
(İstanbul
Arkeoloji
Müzeleri Ktp.,
nr. 1497)

sında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî, Fuzûlî, Molla Câmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî gibi ekol sahibi şairler anılabilir.

Eserleri. Nizâmî'nin günümüze kadar gelen tek eseri *Hamse*'sidir. *Penc Genc* adıyla da bilinen ve yaklaşık 35.000 beyitten meydana gelen eserin tamamlanmasının otuz beş-kırk yıl sürdüğü kabul edilir. Fars edebiyatında türünün en parlak örneği olan *Hamse* bu sahada eser veren şairlere örnek teşkil etmiş, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Şemseddin Kâtibî-i Nişâbüri, Molla Abdurrahman-ı Câmî, Feyzî-i Hindî, Hâcû-yi Kirmânî gibi şairler esere nazîre yazmıştır. Çeşitli kütüphanelerde yüzlerce yazması bulunan eser İran'da, Hindistan'da ve Avrupa'da birçok defa basılmış, manzum ve mensur çevirileri yapılmıştır. *Hamse*'de yer alan mesneviler şunlardır: 1. *Mağzenü'l-esrâr*. 570 (1174) veya 572 (1176) yılında Mengüçöklüler'den Erzincan hâkimi Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır. "Müfteilün müfteilün fâilün" vezniyle yazılan mesnevi yaklaşık 2400 beyitten ibarettir. Behram Şah'tan bu eser karşılığında önemli bir câize alan Nizâmî, Gazneli Senâî'nin *Hadîkatü'l-ḥaḳîka* adlı tasavvufî mesnevisinden esinlenmiş, münâcât, na't ve Behram Şah'a övgüden sonra eserini "makale" adını verdiği yirmi bölüme ayırmıştır. İran ve Hindistan'da olduğu gibi Türk edebiyatında da ilgiyle karşılanan bu didaktik esere birçok nazîre yazılmış, ancak Ali Şîr Nevâî'nin *Hayretü'l-ibrâr*'ı dahil olmak üzere bunlarda Nizâmî'nin başarısına ulaşamamıştır. 1869'da Caunpûr'da taş baskısı yapılan eserin Vahîd-i Destgirdî (Tahran 1313/1934), Rus müsteşriki Evgenii E. Berthels'in tashihi-

le Abdülkerîm Ali b. Afîzâde (Bakü 1960) ve Hüseyin Pejmân Bahtiyârî (Tahran 1344 hş./1965) tarafından tenkitli neşirleri hazırlanmıştır. *Mağzenü'l-esrâr*'ı nazîre, taklit ve tercüme yoluyla Türkçe'ye ilk aktaran şair, VIII. (XIV.) yüzyılda yaşayan ve "Türk-gûy" diye anılan Haydar Hârizmî'dir. M. Nuri Gençosman da mesneviyi Türkçe'ye tercüme etmiştir (Ankara 1946). Eseri Gh. H. D. Darab İngilizce'ye (London 1945), K. A. Lipskerov ve S. V. Shervinsti Rusça'ya (Moskova 1959) ve Dj. Mortazavi Fransızca'ya (Paris 1987) çevirmiştir. Ayrıca esere birçok şerh yazılmıştır. 2. *Hüsrev ü Şîrin*. Yazılış tarihi ve kimin için yazıldığı konusu tartışmalıdır. On yılda kaleme alınan mesnevi 576'da (1180-81) tamamlanmıştır. "Mefâilün mefâilün feülün" vezniyle nazmedilen *Hüsrev ü Şîrin*'in beyit sayısı nüshalarına göre 5700 ile 7700 arasında değişmektedir. Eserde Sâsânî Hükümdarı Hüsrev-i Pervîz ile Ermeni prensesi Şîrin'in aşk hikâyesi anlatılır. Güçlü aşk duygularının tahliliyle bir çeşit aşk romanı haline getirilen mesnevi daha sonra benzerlerinin yazılacağı bir edebî tür oluşturmuştur. Çeşitli taş baskıları yapılan *Hüsrev u Şîrin*'in (Bombay 1249; Lahor 1288) ilmî neşirlerinin ilki Vahîd-i Destgirdî tarafından gerçekleştirilmiştir (Tahran 1317 hş./1938). Eseri Sabri Sevsevil Türkçe'ye (İstanbul 1955), Henri Massé Fransızca'ya (Paris 1970), M. H. Ocmaḥoba Rusça'ya (Bakü 1985), J. C. Bürgel Almanca'ya (Zurich 1980) ve A. Akoda Japonca'ya (Tokyo 1977) çevirmiştir. 3. *Leylâ vü Mecnûn*. "Mef'ûlû mefâilün feülün" vezniyle nazmedilmiş olup 5000 kadar beyit içermektedir. 584 (1188) yılında Şirvanşah Celâlüddeve Ahsitân'ın isteği üzerine dört aydan

kısa bir sürede kaleme alınmıştır. Konusunu Arap kültüründen almakla birlikte kahramanları İranlı kimliğine büründüren Nizâmî üslûbu, kurgulaması ve ifadesiyle en başarılı eserini ortaya koymuş, birçok nazîre arasında Fuzûlî'nin aynı adla yazdığı eseri ona yaklaşılabilmektedir. Tenkitli ilk neşirini Vahîd-i Destgirdî'nin gerçekleştirdiği eserin (Tahran 1317 hş./1938) daha sonra birçok neşri yapılmış, sonuncusu Berât-i Zencânî tarafından hazırlanmıştır (Tahran 1374 hş./1995). *Leylâ vü Mecnûn*'u Ali Nihad Tarlan (İstanbul 1943) ve M. Faruk Gürtunca (İstanbul 1966) mensur olarak Türkçe'ye, James Atkinson manzum olarak İngilizce'ye (London 1926), A. Globa mensur olarak Rusça'ya (Moscow 1935), Samed Vurgun da manzum olarak Azerbaycan Türkçesi'ne (Bakü 1947) çevirmiştir. 4. *Heft Peyker (Behrâmnâme)*. "Fâilâtün mefâilün fa'lün" vezniyle nazmedilmiş olup 593'te (1197) Merâga hâkimi Alâeddin Körpearslan'ın isteğiyle kaleme alınmış ve ona ithaf edilmiştir. Eserde Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un av eğlenceleri, evlilik hayatı ve yedi eşinin kendisine anlattığı hikâyeler konu edilir. Şairin hikâye anlatmadaki ustalığı ve geniş hayal gücü bu mesnevide âdeta doruğa ulaşır. Eserin ilmî neşri Hellmut Ritter ve Jan Rypka tarafından hazırlanmıştır (*K. Haft Paykar, ein romantisches Epos des N. Gençge'i*, İstanbul-Praha 1934), daha sonra da Vahîd-i Destgirdî (Tahran 1317 hş./1938) ve Hüseyin Pejmân Bahtiyârî (Tahran 1344/1965) tarafından yayımlanmıştır. *Heft Peyker*'i C. E. Wilson İngilizce'ye (London 1924), V. Dershavin Rusça'ya (Moscow 1959) ve Alessandro Bausani İtalyanca'ya (Milan 1982) tercüme etmiştir. 5. *İskendernâme*. 597'de (1201) yazılan "Şerefnâme" ile 607'den (1211) sonra kaleme alınan "İkbâlnâme" başlıklı iki bölümden meydana gelir. "Feülün feülün feülün feül" vezniyle nazmedilmiş olan birinci bölüm yaklaşık 10.000 beyitten meydana gelir. Burada İskender'in soyu, karanlıklar ülkesine gitmesi, Rûm'a dönmesi ve fetihleri anlatılır. 3700 beyit civarında olan ikinci bölümde İskender daha çok bir filozof ve peygamber olarak takdim edilir. Derin felsefî meselelere girilen bu bölümde Nizâmî'nin bilgisi, engin kültürü ve yüksek anlatım gücü dikkat çeker. *İskendernâme* Berthels'in gözetiminde Bakü'de yayımlanmıştır (*Şaraf-nâme*, nşr. A. A. Afîzâde, 1947; *İkbâl-nâme*, F. Babaev, Bakü 1947). Fars ve Türk edebiyatlarında birçok şairin nazîre yazdığı eseri H. Wilberforce İngilizce'ye (London 1881), K. Lipskerov Rusça'ya (Ba-

Nizâmî-i Gencevî'nin *Hamse*'sinden minyatürlü bir sayfa (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1497, vr. 190)

kü 1958) ve J. C. Bürgel Almanca'ya (Zurich 1991) çevirmiştir. *Hamse* ayrıca *Külliyyât-ı Hamse-i Hakim Nizâmî Gencevî* adıyla da yayımlanmıştır (Tahran 1366 hş.).

Nizâmî'nin kaside, gazel, terkihibend, terciibend, rubâî ve kıtalardan oluşan 20.000 beyitlik bir divanı olduğu kaynaklarda zikredilmişse de tam bir nüshası günümüze kadar gelmemiş, cönklerde ve tezkirelerde bulunan şiirleri Vahid-i Destgirdî tarafından neşredilmiştir (*Gencine-i Gencevî*, Tahran 1318 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ vü Mecnûn* (nşr. Berât-ı Zencânî), Tahran 1369 hş./1990; W. Bacher, *Nizâmî's Leben und Werke und der zweite Teil des Nizâmischen Alexanderbuches*, Leipzig 1871; H. Ethe, "Neupersische Litteratur", *Gr. Iph.*, II, 241-244, 247-250; Browne, *LHP*, II, 399-411; H. Ritter, *Über die Bildersprache Nizâmîs*, Berlin 1927; Hayyâmpûr, *Nizâmî ve Şeyhî Husrev ü Şîrin'lerini Mukayese* (travay, 1939-40), İÜ Türkîyat Araştırma Merkezi Ktp., nr. 33; Rızâzâde-i Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1321 hş.; Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, Ankara 1951, tür.yer.; Abdünnâim M. Haseneyn, *Nizâmî el-Gencevî, şâ'irü'l-fazîle 'aşrûhü ve bî'etühü ve şî'rüh*, Kahire 1373/1954; Ağâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara 1959, s. 86-96; Safâ, *Edebiyyât*, II, 798-810; Zehrâ-i Hânlerî [Kiyâ], *Ferheng-i Edebiyyât-ı Fârsî*, Tahran 1348 hş., tür.yer.; Münzevî, *Fihrist*, I-VI, tür.yer.; J. Rypka, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân* (trc. İsâ Şihâbî), Tahran 1354/1975, tür.yer.; A. Mübâriz v.dğr., *Zindegî ve Endîşe-yi Nizâmî* (nşr. Hüseyin Mu-

hammedzâde Sadîk), Tahran 1360 hş.; *Kitâbşî-nâsi-i İrân*, Tahran 1366 hş., VII, 975-982; Ebû'l-Kâsım Râdfer, *Kitâbşî-nâsi-i Nizâmî-i Gencevî*, Tahran 1371 hş.; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 438-495; Ma'sûmî, "Nizâmî-i Gencevî", *Dâniş-nâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş., V, 574-583; H. Krenn, "Bemerkungen zu Versen von Nizâmîs Efos Husrev und Şîrin", *WZKM*, LIII (1956), s. 92-96; Faruk K. Timurtaş, "İrân Edebiyatında Husrev ü Şîrin ve Ferhad ü Şîrin Yazan Şairler", *ŞM*, IV (1961), s. 73-86; M. V. McDonald, "The Religious and Social Views Nizâmî of Ganjeh", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, I, London 1963, s. 97-101; Gulâm Hüseyin Begdilî, "Dâstân-ı Hüseyrev ü Şîrin-i Nizâmî ve Edebiyyât-ı Türk", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, sy. 89, Tebriz 1348 hş., s. 25-40; sy. 90-91 (1348 hş.), s. 121-145; A. Bausani, "Nizâmî di Gangia e la 'Pluralità dei Mondi'", *RSO*, XLVI (1971), s. 197-215; Berât-ı Zencânî, "Hakim Nizâmî-i Gencevî ve Şeyh Ferîdüddîn-i 'Attâr", *Âyende*, IX/2, Tahran 1362 hş./1983, s. 106-114; Abdüsselam Bilgen, "Nizâmî'nin Hamsesindeki Eğitici ve Öğretici Nitelikteki Öğütler", *DTCFD*, XXXV/1 (1991), s. 15-34; Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", *Bilg*, sy. 7, Ankara 1998, s. 67-91; Ahmed Ateş, "Leylâ ile Mecnun", *İA*, VII, 51-53; a.mlf., "Nizâmî", a.e., IX, 318-327; Mustafa Erkal, "Hüseyrev ve Şîrin", *DİA*, XIX, 53-55; Tahsin Yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", a.e., XXVII, 160-161; Fr. de Blois, "Eskandar-nâma of Nezâmî", *Elr.*, VIII, 612-614; a.mlf., "Haft Peykar", a.e., XI, 522-524.

MEHMET KANAR

NİZÂMİYE MAHKEMELERİ

Tanzimat'tan sonra kurulan
ve şer'î hususlar dışındaki
davalara bakan mahkemeler.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıldan itibaren bir kısım davalara bakma yetkisi davanın mahiyeti ve önemine ve davacının sıfatına göre birtakım meclislere havale edilmeye, bazı davaları görmek için de özel komisyonlar oluşturulmaya başlanmış, Tanzimat Fermanı'ndan sonra adli alandaki ıslahat çerçevesinde taşralarda eyalet yahut livâ merkezi olan şehir ve kasabalarda yargılama yetkisine de sahip birtakım meclisler kurulmuştu. Aslında 1215 (1800-1801) yılından itibaren Osmanlı tebaası ile yabancılar arasında zuhur eden ticarî davaların Osmanlı ve yabancı tâcirlerden oluşan karma komisyonlarda çözümüne istisnâî şekilde izin verilmişti. İstanbul'da bazı davalar 1826'da teşkil edilen İhtisab Nezâreti'nde, sarrafların bir kısım davaları önceleri Darphâne-i Âmire'de, 24 Mayıs 1839'dan itibaren Maliye Nezâreti'nde oluşturulan Meclis-i Muhâsebe'de görülmeye başlanmıştı. 1 Ocak 1840 tarihinde beratlı Avrupa ve hayriye tüccarının davalarının

görülmesi için bir ticaret meclisi kurulmuştu. Bu tâcirlerin ticarî davaları İstanbul'da ve ticaret meclisi bulunan taşralarda bu meclislerde, bulunmayan yerlerde muteber tüccarların da içinde bulunaçağı memleket meclislerinde, tâcirlerin aldıkları iltizam ve mukâtaalara ilişkin davalar ise Meclis-i Mâliye'de görülmekteydi. Deniz ticaretiyle ilgili işler ve davalara başlangıçta muteber tüccarlar arasından seçilen kişiler bakmakta iken bunlar, 22 Mayıs 1850 tarihli bir fermanla Dersaadet Liman Odası'nda karma bir mecliste liman reisinin başkanlığında görülmeye başlanmıştır.

1840'ta muhassıllık meclisleri olarak kurulan, 1842'de memleket meclisleri adını alan ve 1849'dan itibaren eyalet ve sancak meclisleri denen taşra meclisleri merkezde bulunan Meclis-i Vâlâ'nın taşradaki örneği olup 1864 yılına kadar yargılama görevi de yapmıştır. Bu meclisler özellikle 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarında düzenlenen ta'zir suçları ile bazı şer'î suçları da kadî mârifetiyle şer'î esaslara göre hükme bağlamaktaydı. Kaza merkezleriyle livâların merkez kazalarında bulunan bu meclisler mahkeme olarak kurulmamış, yargılama görevleri 1840 tarihli Ceza Kanunu ile bunlara yüklenmiştir. Bu meclisler zaman içinde birer mahkeme niteliği kazanmıştır. 30 Nisan 1860'ta yayımlanan Zeyli Kânûn-ı Ticâret ve daha sonra çıkarılan kanunlarla ticaret mahkemelerinin teşkilâtı belirli bir düzene kavuşturulmuştur.

Ceza ve ticaret davalarına bakmak üzere kurulan adı geçen meclisler esasen nizâmîye mahkemesi işlevi görmüşse de resmî anlamda nizâmîye mahkemelerinin ilk çekirdeğini Tanzimat sonrası ceza kanunlarının uygulanması için 1854'te İstanbul'da kurulan meclis-i tahkikler oluşturur. Meclis-i tahkiklerin yaygınlaşmasıyla nizâmîye mahkemelerinin kuruluşunu hazırlayan süreç başlamıştır. Bu alanda en önemli düzenlemelerden ilki 7 Kasım 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile yapılmıştır. Buna göre her kazada bir deâvî meclisi kurulmakta ve bu meclis, kazanın şer'î hâkimi başkanlığında müslüman ve gayri müslim mümeyyizlerden oluşan üç üyeden meydana gelmektedir. Kazalardaki bu meclisler şer'î davalar, gayri müslimlerin idâre-i rûhâniyyesinde görülen hususi davalar, cinayete dair cinayet meclislerinde tedkik edilen hususlar, ticaret meclislerinde görülecek davalar dışında kalan davalarla cünha ve kabahat derecesinde olan suçlarla ilgili davalara bakmakla görevli-